משרד הפנים

פעולות ביקורת

נערכה ביקורת על סדרי ביצוע הבחירות לרשויות המקומיות שהתקיימו ביום י"ח בחשון התשמ"ד, 25 לאוקטובר 1983.

בחירות לרשויות מקומיות, התשמ"ד—1983

ביום שלישי י"ח בחשון התשמ"ד (25 באוקטובר 1983) נערכו בחירות ב־147 רשויות מקומיות, מהן 37 עיריות ו־110 מועצות מקומיות. בבחירות אלה נבחרו ראשי אותן רשויות מקומיות והמועצות שלהן, בחמש מועצות מקומיות, שבכל אחת מהן אושרה רשימה אחת, ומרשימה זו מועמד אחד לראש הרשות המקומית, לא התקיימו בחירות בקלפי (אזור, יסוד המעלה, סביון, רמות השבים ושבי ציון).

ב־34 רשויות מקומיות לא קיבל אף מועמד לראש הרשות המקומית 40% מהקולות הכשרים ולכן התקיימו בהן כעבור 14 יום בחירות חוזרות, שבהן נבחר המועמד שקיבל את המספר הגדול יותר של קולות.

הבחירות נערכות על פי חוק הרשויות המקומיות (בחירות), התשכ"ה—1965 (להלן — חוק הבחירות) וחוק הרשויות המקומיות (בחירת ראש הרשות המקומית וסגניו וכהונתם), התשל"ה—1975 והתקנות שהותקנו על־פיהם. על הבחירות חלות גם ההוראות של חוק הבחירות (דרכי תעמולה), התשי"ט—1959 וחוק הרשויות המקומיות (מימון הבחירות) (הוראות שעה), התשמ"א—1981. על ביצוע החוקים האמורים (פרט לחוק בדבר דרכי תעמולה) ממונה שר הפנים, הפועל לענין זה באמצעות המפקח הארצי על הבחירות (להלן — המפקח). על פי חוק הבחירות על מועצת כל רשות מקומית לבחור ועדת בחירות, שתהא מורכבת מנציגי הסיעות המיוצגות במועצה היוצאת, שהם בעלי זכות בחירה באותה רשות מקומית; על פי חוק הבחירות ימנה שר הפנים פקיד בחירות לכל רשות מקומית בה עומדים לקיים בחירות.

בחודשים אוקטובר—נובמבר — 1983 ערך משרד מבקר המדינה ביקורת על ההכנות לקראת הבחירות ברשויות המקומיות ועל ביצוען. הביקורת נערכה בלשכת המפקח הארצי על הבחירות. ביום הבחירות, נערכה בדיקה בוועדות הבחירות המקומיות ואצל פקידי הבחירות ב־15 עיריות וב־13 מועצות מקומיות. כן נסקר ביום הבחירות מהלך ההצבעה ב־145 מקומות קלפי ברשויות המקומיות האמורות. לגבי בחירות שנתקיימו בצה"ל, נערכה ביקורת במטה קציני בחירות צה"ל וביום הבחירות אצל קציני בחירות פיקודיים, אזוריים ויחידתיים וכן במדגם של מקומות קלפי שהוצבו במחנות צה"ל.

רשימת הבוחרים

1. על פי החוק, כל הרשום בפנקס הבוחרים של רשות מקומית הינו בעל זכות בחירה לראש אותה רשות מקומית ולמועצתה.

— בעת הביקורת ביום הבחירות התברר, כי במקרים רבים שחלקם אף טופלו על ידי פקידי הבחירות, נכללו שמות בעלי זכויות בחירה בפנקס הבוחרים של הרשות המקומית בציון מקום הקלפי שבו זכותם להצביע, אך אותם בוחרים לא נכללו ברשימת הבוחרים של הקלפי אליה הופנו. לגבי בעלי זכות בחירה כאלה, לא נעשה הסדר לאפשר להם להצביע, בדומה להסדר שנעשה במקרים דומים בעת הבחירות בשנת 1978 *. מבוחרים אלה נשללה הזכות לבחור. מבירורים שערכו עובדי משרד מבקר המדינה עם מספר בעלי זכות בחירה כאלה התברר, כי הם לא שינו את מענם מאז מערכת הבחירות הקודמת, ובתעודת

* ראה דו"ח שנתי מס' 29, עמ' 481.

הזהות שלהם הוטבעו חותמות המעידות על הצבעתם בבחירות הקודמות. פקידי הבחירות ולשכות המודיעין לא תודרכו לרשום מקרים מעין אלה לצורך בדיקה, כדי לתקנם ולמנוע הישנותם בעתיד. משרד מבקר המדינה העביר למפקח פרטי תושבים, כאמור, שנודעו במהלך הביקורת. המפקח הודיע למשרד מבקר המדינה, כי יש בכוונתו לבדוק את הנושא בכללותו.

2. ביום הבחירות התברר לעובדי משרד מבקר המדינה, על־פי תלונות, כי בישובים מסוימים הצביעו אנשים באמצעות תעודות זהות של בעלי זכות בחירה, ששהו ביום הבחירות בחוץ־לארץ ובאמצעות תעודות זהות של נפטרים, אשר נכללו בפנקס הבוחרים.

— מהשוואה שערכה הביקורת בין הרישום בפנקסי הבוחרים של 16 מקומות קלפי בחמש עיריות לבין הקבצים הממוכנים של מירשם האוכלוסין ושל ביקורת הגבולות התברר, כי בפנקסי הבוחרים של מקומות הקלפי האמורים נכללו 87 בעלי זכות בחירה ששהו ביום הבחירות בחוץ־לארץ ו־36 נפטרים. כאחד ממקומות הקלפי, היו ברשימות הבוחרים שבידי ועדת הקלפי סימונים, שלפיהם אדם שנפטר וכן אחד מארבעה בעלי זכות בחירה, ששהו בחוץ־לארץ ביום הבחירות, הצביעו בקלפי. במקום קלפי אחר באותו ישוב היו סימונים, כאמור, ליד שמו של אחד משני אנשים שנפטרו. לגבי רשות מקומית אחרת, שבה נבדקו חמישה מקומות קלפי הועלה, כי מתוך 30 בעלי זכות בחירה ששהו בחוץ־לארץ ביום הבחירות סומנו 23 כמי שהצביעו ומתוך 12 נפטרים סומנו 7 כמי שהצביעו.

— משרד מבקר המדינה הביא גם לידיעת המפקח, כי מבין 36 נפטרים, שנכללו ברשימות הבוחרים של מקומות הקלפי שנבדקו, 6 נפטרו לפני היום הקובע, שנקבע בחוק לגבי הכללת בוחרים ברשימות. מדוגמאות אלה עולה גם, כי פנקס הבוחרים לא היה מעודכן דיו.

לנוכח התופעה, שאנשים השתמשו לזיהוים בפני ועדות הקלפי בתעודות זהות שאינן שלהם, דבר המהווה עבירה לפי חוק הבחירות, מן הראוי, לדעת הביקורת, שמשרד הפנים ינקוט צעדים המתחייבים נוכח מימצאים אלה, הן ביחס למקרים שהועלו בביקורת והן באשר להנהגת הסדרים שימנעו הישנות תופעה חמורה זו.

3. ב־63 ישובים הופעלו קלפיות מיוחדות — עבור בעלי זכות בחירה שרישום מענם אינו מלא. בקלפיות אלה היו רשומים 11,725 בעלי זכות בחירה. חלק מהקלפיות, אלה שבכל אחת מהן היו רשומים עד 50 בעלי זכות בחירה, צורפו לקלפיות קיימות, לאחרות הוקצו מקום קלפי וועדה נפרדים.

— בביקור במספר מקומות קלפי נפרדים כאלה התברר, כי בכל אחד מהם הצביעו בוחרים ספורים בלבד (לעיתים פחות מ־10 בוחרים), אך הוועדה פעלה במשך כל שעות ההצבעה. משרד הפנים לא עשה פעולה לקבלת הודעה על מענם המלא של הבוחרים שהצביעו בקלפיות אלה, כדי לעדכן את מענם ולצמצם את היקף התופעה של בוחרים חסרי מען.

4. בהודעות לבוחר שנשלחו לקראת בחירות אלה, לכל תושב הרשום בפנקס הבוחרים, צוין לראשונה המען המלא של מקום הקלפי שבו עליו להצביע. המפקח הקים ברחבי הארץ 10 מרכזי מידע שהיו קשורים באמצעות מסופים למחשב ושבאמצעותם ניתן היה לקבל ביום הבחירות מידע בדבר זכות ההצבעה ומקום הקלפי; זאת על פי פנייה אישית או באמצעות הטלפון. הודעה על הקמתם של מרכזים אלה פורסמה בכלי התקשורת. עוד ניתנה אפשרות לוועדות הבחירות להצטייד במסופים, שיהיו קשורים ישירות למחשב המרכזי, לרכוש מיקרופישים של פנקס הבוחרים וכן לרכוש לכל מקום ריכוז של ארבע קלפיות ויותר, זהותן ואלפון של הבוחרים לגבי כל הקלפיות שבמקום הריכוז, לצורך מסירת מידע להפניית הבוחרים לכל מקום קלפי.

— הביקורת העלתה, כי במספר רשויות מקומיות, בהן היו רבבות בעלי זכות בחירה, פעלו רק לשכת מודיעין אחת או שתיים; בשתי עיריות היו בידי פקידי הבחירות רק שני עותקים של פנקס הבוחרים העירוני, שסופקו להם על פי החוק. ביום הבחירות התברר לפקידי בחירות אלה, כי קיים קושי במתן מידע לציבור בעזרת שני העותקים שבידיהם. במספר ישובים, שבהם לא היו — במקומות ריכוז של קלפיות — אלפונים וזהותונים של בעלי זכות הבחירה, הופנו בוחרים לברר את מקום הקלפי שלהם ללשכות המודיעין העירוניות, שהיו במקרים רבים, מרוחקות ממקום הקלפי. בעת הביקורת, שערכו עובדי משרד מבקר המדינה ביום הבחירות במקומות הקלפי ואצל

פקידי בחירות התברר, כי בהעדר אפשרות נוחה לקבלת מידע על מקום הקלפי, היו מקרים רבים בהם לא מימשו בוחרים את זכות ההצבעה שלהם.

לדעת הביקורת, על המפקח לקבוע לגבי כל רשות מקומית אמצעים נאותים למסירת מידע לבעלי זכות בחירה, בדבר מקום הקלפי בה עליהם להצביע; זאת בהתחשב במספר הקלפיות ובעלי זכות הבחירה שבכל רשות מקומית.

ועדות קלפי

1. בהתאם לחוק הבחירות, ייקבע מספר חברי כל ועדת קלפי והרכבה הסיעתי על ידי ועדת הבחירות, מבין כל הסיעות המיוצגות בוועדת הבחירות — ובלבד, שבכל ועדת קלפי יהיו מיוצגות לא פחות משלוש סיעות, אם ישנן. לכל ועדת קלפי תמנה ועדת הבחירות יושב ראש וסגן יושב ראש מבין חברי אותה ועדה. נציג אחד של כל רשימת מועמדים, שאינה מיוצגת בוועדת הקלפי רשאי להיות נוכח כמשקיף בישיבות הוועדה, במקום הקלפי. ועדת הבחירות גם רשאית, באישור שר הפנים, למנות מזכיר לוועדת הקלפי, שיהיה נוכח בישיבות ועדת הקלפי ויעמוד לרשותה בכל הקשור למילוי תפקידיה.

תפקידי ועדות הקלפי כרוכים בביצוע פעולות מינהליות תוך הקפדה על קיום הוראות החוק והתקנות והפעלת שיקול דעת בדבר זכות ההצבעה וכשרות הקולות. על חשיבותן של ועדות הקלפי ועל הצורך בבחירה קפדנית של חברי ועדת הקלפי עמד מבקר המדינה בדו"חות קודמים שלו ולאחרונה בדו"ח השנתי מס' 29 (עמ' 483—482).

לפי הנחיות המפקח, היה על פקידי הבחירות לקיים ימי הדרכה ליושבי ראש וסגני יושבי ראש ועדות הקלפי ומזכיריהן, כדי להבטיח שהבחירות יתקיימו כסדרן. משרד הפנים הכין לקראת הבחירות תדריך מפורט לוועדות הקלפי לצורכי הדרכה וכן צורף תדריך זה לחומר שסופק להן ביום הבחירות. כמו־כן הוכן סרט הדרכה לבעלי התפקידים בוועדות הקלפי. פעולות הדרכה לפעילי בחירות קוימו ברוב הרשויות המקומיות, שבהן נערכו בחירות. במספר רשויות קטנות, או אלה הסמוכות לעיר גדולה, קיבלו חברי ועדות הקלפי הדרכה במשותף.

על אף תיכנון פעולות ההדרכה וביצוען בהיקף נרחב, ההשתתפות של ממלאי התפקידים בוועדות הקלפי, בפעולות ההדרכה, היתה חלקית בלבד. הביקורת העלתה, כי במספר רשויות אוישו ועדות הקלפי בממלאי מקום, שכלל לא השתתפו בפעולות ההדרכה. לכל אלה היתה השלכה על מהלך הבחירות.

רוב פקידי הבחירות ברשויות המקומיות שבהן נערכה ביקורת, שהינם בעלי נסיון מעשי רב במספר מערכות בחירות, חיוו את דעתם לפני עובדי משרד מבקר המדינה, על הצורך לשנות את הרכבן של ועדות הקלפי ולפעול לאיושן בעובדי מדינה ועובדי רשויות מקומיות ובכללם מורים וכן באנשים בעלי ידע מתאים, אשר יגוייסו על ידי המפקח ויודרכו על ידו; זאת תוך מתן אפשרות מירבית לנציגי הסיעות השונות להיות נוכחים כמשקיפים בישיבות ועדות הקלפי.

בדיון שהתקיים בפני הוועדה לענייני ביקורת המדינה, הסביר המפקח כי המפלגות מתקשות באיוש ועדות הקלפי, וכי חלק מחברי ועדות הקלפי אינם מסוגלים למלא את תפקידם.

לדעת הביקורת, על משרד הפנים לשקול מחדש את ביצוע ההמלצות שהועלו בענין זה על ידי מבקר המדינה, לאחרונה בדו"ח השנתי מס' 29 (עמ' 486), ולאייש את ועדות הקלפי בבעלי תפקידים ציבוריים.

המפקח הודיע למשרד מבקר המדינה, כי בעבר העלה את הנושא מספר פעמים ועתה הוא עוסק בהכנת הצעה לשינוי החוק בענין זה.

2. על פי הוראות המפקח, על כל ועדת קלפי למנות את המעטפות, שסופקו לה על־ידי פקיד הבחירות, לבדוק את תקינותן ולחתום על המעטפות המיועדות להצבעה.

— במרבית הקלפיות שנבדקו נמצא, כי לא נערך רישום לגבי המעטפות שנחתמו. להבטחת פיקוח נאות על השימוש במעטפות ההצבעה דרוש, שמספר המעטפות יירשם — סמוך לחתימתן — בפרוטוקול ועדת הקלפי, וכי בתום ההצבעה יימנו כל המעטפות החתומות וייבדק, אם אכן מספר המעטפות ששימשו בפועל להצבעה ומספר המעטפות החתומות שנותרו, זהה למספר הכולל של המעטפות שנחתמו. העדר בקרה מלאה, על מעטפות אלה עלול להיות פתח לעבירות על חוק הבחירות, בכך שניתן להוציא מעטפה חתומה ממקום הקלפי, כדי להכין מראש, מחוץ למקום הקלפי, מעטפה עם פתקי הצבעה.

3. חוק הבחירות אוסר, ביום הבחירות, תעמולת בחירות בכתב, בעל־פה או בצורה אחרת במקום הקלפי או במרחק של פחות מ־25 מטר ממנו.

בחלק מן הרשויות המקומיות בהן ביקרו עובדי משרד מבקר המדינה ביום הבחירות התברר, כי ראשי רשויות, סגניהם וחברי מועצת הרשות היוצאת שימשו כיושבי ראש או כחברי ועדת בחירות ברשות המקומית שבה עמדו לבחירה. בתוקף תפקידם כחברי הוועדה סיירו במקומות הקלפי.

על פי המצב החוקי הקיים, אין מניעה שנבחרי ציבור האמורים יהיו חברים בוועדת הבחירות המקומית וככאלה הם רשאים על־פי חוק הבחירות להימצא במקומות הקלפי. לדעת הביקורת, בעצם הופעתם של מועמדים בבחירות לראש הרשות המקומית ולמועצתה, במקומות הקלפי ובסמוך להם, יש לכאורה תעמולה. על משרד הפנים לשקול הצעה לשינוי החוק, שלפיה הנכללים ברשימת המועמדים למועצת הרשות או מועמדים לראש הרשות לא יהיו חברים בוועדת הבחירות המקומית ולא יופיעו במקומות הקלפי ביום הבחירות.

4. המפקח הפיץ חוזרים לוועדות הבחירות ולפקידי הבחירות, בהן נכללו הוראות לגבי הכנת הבחירות ומהלכן, כדי להבטיח ככל היותר, ביצוע נאות ואחיד של הבחירות.

— הביקורת העלתה, כי במספר תחומים לא ניתנו הנחיות והיה שוני בביצוע בין רשות מקומית אחת לאחרת. הדבר התבטא בדרך ההתארגנות של ועדת הבחירות לאספקת מזון לחברי ועדות הקלפי ודרכי הסעתם, ולקבלת החומר מוועדות הקלפי ובדיקתו. מבדיקת ההוצאה הממוצעת לקלפי בשש רשויות מקומיות עולה כי ברשות אחת הגיעה ההוצאה ל־16,630 שקל, ב־4 רשויות נעו ההוצאות לקלפי בין 21,200 שקל ל־28,500 שקל, וברשות אחת הגיעה ההוצאה ל־45,720 שקל לקלפי.

(א) מספר ועדות בחירות סיפקו מטעמן לחברי ועדות הקלפי ולעובדי ועדת הבחירות, ארוחות מלאות בעלויות שונות בהפרשים משמעותיים; ועדות אחרות סיפקו רק כיבוד קל או שלא דאגו כלל להספקת מצרכי מזון. במהלך הביקורת התברר, כי ארעו מקרים שבהם נאלצו חברי ועדות קלפי או מזכירים לעזוב את מקום הקלפי במהלך יום הבחירות, כדי לאכול. מספר ועדות בחירות החליטו כי שכר המזכירים בוועדות הקלפי כולל גם אש"ל ולנציגי המפלגות השונות סופק מזון על־ידי מפלגותיהן.

(ב) מספר ועדות בחירות שכרו רכב, ששימש להסעת מזכירים לפתיחת מקומות הקלפי וכן לאיסוף הקלפיות בתום ההצבעה ולסידורים שונים במשך היום; היו רשויות מקומיות בהן נעשה לצרכים אלה שימוש ברכב הרשות וכן במערכת הקשר הקיימת. ברשויות אחרות לא נעשו סידרי הסעה כלל ובעלי תפקידים הגיעו בכוחות עצמם ליעדם.

(ג) לענין קבלת הקלפיות וריכוז ספירת הקולות לא נקבעו על־ידי פקידי הבחירות נהלים אחידים. ברשויות מסוימות הוכנו עשרות נקודות קליטה לקלפיות, שהגיעו לוועדה בתום יום הבחירות ובאחרות — רק שתיים או שלוש נקודות קליטה לעשרות הקלפיות שהוצבו ברשות המקומית. כתוצאה מכך נגרם דוחק רב בעת מסירת חומר ההצבעה לפקידי הבחירות והתהליך נמשך שעות רבות, דבר שגרם במספר ישובים לעיכוב בסיכום תוצאות הבחירות.

(ד) בדיקת הפרוטוקולים של ועדות הקלפי וריכוז תוצאות ההצבעה בכל קלפי נעשו אף הם בצורה בלתי אחידה. ברשויות מקומיות אחדות נעשתה הבדיקה של פרוטוקולים וסיכומי ספירת הקולות מעשרות קלפיות על־ידי פקיד הבחירות עצמו, דבר שנמשך זמן רב, ואילו ברשויות מקומיות אחרות נבדק חומר זה על־ידי בודקים מיוחדים, שהעבירו את תוצאות הבדיקה לפקיד הבחירות — לאישור סופי בלבד.

המפקח הודיע למשרד מבקר המדינה, כי על־פי לקחי בחירות אלה, יכלול בחוזריו לקראת הבחירות הבאות, הצעה מפורטת לסידורים מינהליים לקבלת הקלפיות.

לדעת הביקורת, מן הראוי, שהמפקח ישקול הנהגת הסדרים אחידים בכל התחומים הנוגעים לביצוע הבחירות, זאת בהתחשב במספר בעלי זכות הבחירה ובמספר הקלפיות בכל רשות מקומית. הסדרים כאלה עשויים גם להפיא לחיסכון בהוצאות. על כך כבר העיר מבקר המדינה לגבי מערכת הבחירות הקודמת, שהתקיימה בנובמבר 1978, בדו"ח השנתי מס' 29 (עמ' 485).

5. על־פי חוק הבחירות נקבע, כי מקומות הקלפי יהיו פתוחים להצבעה מ־07.00 בבוקר עד 22.00 בלילה ללא הפסקה, לבד מרשויות מקומיות שמספר הזכאים להצביע בהן אינו עולה על 350;

ברשויות אלה מקומות הקלפי יהיו פתוחים מ־07.00 בבוקר עד 20.00 בלילה. יום הבחירות נקבע כיום שבתון.

מהביקורת שעשו עובדי משרד מבקר המדינה ביום הבחירות התברר, כי בחלק ניכר משעות היום ישבו חברי ועדות הקלפי בטלים, שכן לא הופיעו, אלא בעלי זכות הצבעה בודדים. על פי הדיווחים, שנתקבלו אצל פקידי הבחירות, עיקר ההצבעה התבצעה בשעות הבוקר סמוך לפתיחת הקלפיות ובשעות אחר־הצהריים והערב. יצוין, כי יום הבחירות החוזרות, שנערכו כאמור ב־34 רשויות מקומיות, לא היה יום שבתון, ולפי נתונים של משרד הפנים אחוז ההצבעה היה אף גבוה יותר מאשר ביום השבתון.

ההצבעה בצה"ל

ההצבעה ביחידות צה"ל נערכת על־פי הוראות פרק ח' של חוק הבחירות. קצין הבחירות בצה"ל פרסם הוראות בדבר סדרי הבחירות. לצורך ביצוע הבחירות מונו קציני בחירות פיקודיים־מרחביים, קציני בחירות חיליים וקציני בחירות אזוריים ויחידתיים. שעות ההצבעה בצה"ל היו בחלק ממקומות הקלפי בין 07.00 בבוקר ועד 17.00 אחר־הצהריים ובחלק מ־07.00 בבוקר עד שעה 22.00 בלילה. ההצבעה התנהלה במעטפות כפולות וזיהוי המצביעים נעשה, בהתאם לחוק הבחירות, על־פי תעודת חייל או תעודת קצין ותעודת זהות. הודעה על הסיעות והמועמדים לראש הרשות בכל רשות מקומית נכללה בחוברת מיוחדת, שהוכנה על־ידי המפקח הארצי על הבחירות ועמדה לרשות החיילים הבוחרים — בשלושה עותקים — בכניסה למקום הקלפי, בידי ועדת הקלפי ובתא ההצבעה. כל חייל בוחר הצביע באמצעות שני פתקים ריקים, שעל אחד מהם רשם את בחירתו (אות הרשימה או האות עם הכינוי) לגבי מועצת הרשות המקומית בה יש לו זכות בחירה, ועל הפתק האחר — את בחירתו לגבי ראש הרשות המקומית האמורה.

ב־34 רשויות מקומיות נערכו, כאמור, בחירות חוזרות לבחירת ראש הרשות המקומית. עקב כך היה על צה"ל לפרוס שנית את כל המערך לביצוע הבחירות. מאחר שבחירות אלה היו מצומצמות בהיקפן, הופחת מספר הקלפיות הנייחות והוגדל מספר הקלפיות הניידות. כמו כן צומצם באופן משמעותי היקף האמצעים ששימשו לאיסוף הקלפיות והעברתן, דבר שהביא לחיסכון ניכר בהוצאות.

ההצבעה בקרב חיילי צה"ל התנהלה בצורה מסודרת. המימצאים שהעלתה הביקורת מתייחסים למספר קטן של מקרים חריגים, כלהלן:

1. ברשימת הסיעות והמועמדים לראשות הרשויות המקומיות שסופקה, כאמור, על־ידי משרד הפנים, נפלו מספר שיבושים: בשתי רשויות מקומיות לא נכללו שמות של סיעה אחת ושל מועמד אחד לראש הרשות; ברשות מקומית אחרת לא נמחק שמו של מועמד לראש הרשות, שביטל את מועמדותו. התיקונים נמסרו לכל היחידות, לאחר מספר שעות מתחילת הבחירות.

— הביקורת העלתה, כי במספר מחנות לא עודכנו החוברות, כנדרש, עד לשעות אחר הצהריים, למרות שההודעות בדבר התיקונים האמורים הגיעו לקציני הבחירות שבאותם מחנות. שמו של המועמד שהסיר את מועמדותו לא נמחק כלל, והתברר שעשרות חיילים אמנם הצביעו עבורו וקולותיהם נפסלו.

2. עקב הצורך בכתיבת כינוי הרשימה ושם המועמד לראש הרשות המקומית על הפתקים הריקים, כמבואר לעיל, היה צורך בהעמדת שולחן או משטח כתיבה אחר לשימוש המצביעים. במספר מקומות קלפי לא סופקו אמצעים אלה, אולם ליקוי זה תוקן מיד לאחר שהביקורת העירה על־כך לקציני הבחירות עוד במהלך הבחירות. מן הראוי לכלול בהוראות לקציני הבחירות את הצורך בהצבת ציוד מעין זה במקום הקלפי.

3. בוועדת קלפי אחת התברר, כי חיילים — בוחרים שלא ידעו קרוא וכתוב, נעזרו — לפי בקשתם — בחברי ועדת הקלפי למילוי פתקי ההצבעה. הדבר נעשה בפומבי, דבר שפגע בעיקרון החופש וחשאיות הבחירות. מן הראוי שיקבע נוהל לגבי מקרים מעין אלה.

*

מהביקורת שנערכה ביום הבחירות התברר, כי על אף ההכנות שעשה המפקח הארצי על הבחירות כדי להבטיח סידרי בחירות נאותים לא היו פנקס הבוחרים ורשימות הבוחרים בקלפי, עדיין

מעודכנים דיים ובכך נמנע מתושבי המקום להצביע ולבחור את נציגיהם. האמצעים שהועמדו לרשות התושבים, לקבלת מידע בדבר זכות ההצבעה ומקום הקלפי שבה נכללו, לא היו בהיקף מספיק. על המפקח לקבוע לגבי כל רשות מקומית אמצעים נאותים למסירת מידע, בהתחשב במספר בעלי זכות הבחירה ובמספר מקומות הקלפי בכל רשות מקומית.

עוד העלתה הביקורת, כי ברשימות הבוחרים במקומות קלפי אחרים, סומנו כמצביעים אנשים, ששהו ביום הבחירות בחוץ־לארץ וכמה־כן אנשים שנפטרו. תופעה חמורה זו מהווה, לכאורה, עבירה על חוק הבחירות; לא היתה בקרה מספקת על השימוש במעטפות ההצבעה. הסיעות המשתתפות בבחירות מתקשות באיוש ועדות קלפי באנשים מתאימים. משרד מבקר המדינה חוזר על המלצתו לאייש את התפקידים האמורים בבעלי תפקידים ציבוריים, שניתנה לאחרונה לאחר הבחירות שנערכו בשנת 1978. על משרד הפנים לשקול ולהציע שינוי בחוק לפיו חברים בוועדת הבחירות לא יהיו מועמדים לראש הרשות המקומית ולמועצתה. על המשרד לפעול להנהגת הסדרים אחידים ככל האפשר, לביצוע הבחירות בכל הרשויות המקומיות, כדי להביא לחיסכון בהוצאות.

שעון קיץ

חוות דעת לפי סעיף 21 לחוק מבקר המדינה *

ועדת הכנסת לענייני ביקורת המדינה (להלן — הוועדה) פנתה למבקר המדינה בבקשה לחוות דעתו בנושא הנהגת שעון קיץ. להלן נוסח הפנייה: "נוכח תוצאות מחקרים יסודיים המחייבים באופן חד משמעי הנהגת שעון קיץ משיקולי חסכון, פריון עבודה, בריאות הציבור ורווחה חברתית, פונה הוועדה אל מבקר המדינה להגיש לה חוות דעת, עפ"י סעיף 21, על הנהלים לפיהם גובשו הערכות וחוות דעת שהוגשו לשר הפנים לצורך הפעלת שיקולי דעתו בבואו להחליט לגבי הנושא". לאור זאת תתרכז חוות הדעת בתיאור תהליך מתן ההערכות וחוות הדעת השונות שהוגשו לשר הפנים בנושא זה.

הרקע הכללי

א. עוד בשנת 1940 נקבע בפקודת קביעת זמן מס' 15 לשנת 1940 (להלן — הפקודה) על ידי השלטון המנדטורי כי במשך תקופה מסוימת בכל שנה יונהג שעון הקיץ. עם קום המדינה אימצה מועצת המדינה את הפקודה האמורה והעבירה ב־16.6.48 את סמכויות הנציב העליון לידי שר הפנים. הפקודה תוקנה פעמיים:

1) בתיקון משנת 1948 הוענק בידי שר הפנים שיקול דעת לגבי פרקי הזמן של הזזת השעון.

2) על פי התיקון משנת 1981 **, הנהגת שעון קיץ על ידי שר הפנים הינה סמכות שבשיקול דעת ולא סמכות שבחובה.

ב. שעון הקיץ הופעל ברציפות במשך 10 שנים מ־1948 ועד 1957. ממועד זה לא הונהג שעון הקיץ במשך 16 שנה. בשנת 1974 הונהג שעון קיץ על ידי שר הפנים שלמה הלל ובשנת 1975 — על ידי שר הפנים ד"ר י' בורג. שעון הקיץ הונהג בדרך כלל מדי שנה, לתקופה שבין 3—6 חודשים, בהתאם לגורמים שהובאו בחשבון על ידי שר הפנים. מאז שנת 1975 ועד 1979 חלה הפסקה. ב־1981 הופעל שעון הקיץ למשך 42 יום בעקבות החלטת בג"צ ***, בה נקבע, כי לפי נוסח הפקודה, זו סמכות שבחובה המוטלת על השר. בעקבות החלטה זו, תוקנה הפקודה, כאמור לעיל.

---

* חוות הדעת הוגשה ע"י מבקר המדינה לוועדה לענייני ביקורת המדינה של הכנסת ב־22.12.83, והתפרסמה ב־27.12.83 ; נספחים שצורפו לחוות הדעת אינם נכללים כאן.

** ס"ח התשמ"א, מס' 1006, מיום 19.2.81.

*** בג"צ 217/80 סגל נגד שר הפנים, פד"י ל"ד (4) 429.

מעודכנים דיים ובכך נמנע מתושבי המקום להצביע ולבחור את נציגיהם. האמצעים שהועמדו לרשות התושבים, לקבלת מידע בדבר זכות ההצבעה ומקום הקלפי שבה נכללו, לא היו בהיקף מספיק. על המפקח לקבוע לגבי כל רשות מקומית אמצעים נאותים למסירת מידע, בהתחשב במספר בעלי זכות הבחירה ובמספר מקומות הקלפי בכל רשות מקומית.

עוד העלתה הביקורת, כי ברשימות הבוחרים במקומות קלפי אחרים, סומנו כמצביעים אנשים, ששהו ביום הבחירות בחוץ־לארץ וכמה־כן אנשים שנפטרו. תופעה חמורה זו מהווה, לכאורה, עבירה על חוק הבחירות; לא היתה בקרה מספקת על השימוש במעטפות ההצבעה. הסיעות המשתתפות בבחירות מתקשות באיוש ועדות קלפי באנשים מתאימים. משרד מבקר המדינה חוזר על המלצתו לאייש את התפקידים האמורים בבעלי תפקידים ציבוריים, שניתנה לאחרונה לאחר הבחירות שנערכו בשנת 1978. על משרד הפנים לשקול ולהציע שינוי בחוק לפיו חברים בוועדת הבחירות לא יהיו מועמדים לראש הרשות המקומית ולמועצתה. על המשרד לפעול להנהגת הסדרים אחידים ככל האפשר, לביצוע הבחירות בכל הרשויות המקומיות, כדי להביא לחיסכון בהוצאות.

שעון קיץ

חוות דעת לפי סעיף 21 לחוק מבקר המדינה *

ועדת הכנסת לענייני ביקורת המדינה (להלן — הוועדה) פנתה למבקר המדינה בבקשה לחוות דעתו בנושא הנהגת שעון קיץ. להלן נוסח הפנייה: "נוכח תוצאות מחקרים יסודיים המחייבים באופן חד משמעי הנהגת שעון קיץ משיקולי חסכון, פריון עבודה, בריאות הציבור ורווחה חברתית, פונה הוועדה אל מבקר המדינה להגיש לה חוות דעת, עפ"י סעיף 21, על הנהלים לפיהם גובשו הערכות וחוות דעת שהוגשו לשר הפנים לצורך הפעלת שיקולי דעתו בבואו להחליט לגבי הנושא". לאור זאת תתרכז חוות הדעת בתיאור תהליך מתן ההערכות וחוות הדעת השונות שהוגשו לשר הפנים בנושא זה.

הרקע הכללי

א. עוד בשנת 1940 נקבע בפקודת קביעת זמן מס' 15 לשנת 1940 (להלן — הפקודה) על ידי השלטון המנדטורי כי במשך תקופה מסוימת בכל שנה יונהג שעון הקיץ. עם קום המדינה אימצה מועצת המדינה את הפקודה האמורה והעבירה ב־16.6.48 את סמכויות הנציב העליון לידי שר הפנים. הפקודה תוקנה פעמיים:

1) בתיקון משנת 1948 הוענק בידי שר הפנים שיקול דעת לגבי פרקי הזמן של הזזת השעון.

2) על פי התיקון משנת 1981 **, הנהגת שעון קיץ על ידי שר הפנים הינה סמכות שבשיקול דעת ולא סמכות שבחובה.

ב. שעון הקיץ הופעל ברציפות במשך 10 שנים מ־1948 ועד 1957. ממועד זה לא הונהג שעון הקיץ במשך 16 שנה. בשנת 1974 הונהג שעון קיץ על ידי שר הפנים שלמה הלל ובשנת 1975 — על ידי שר הפנים ד"ר י' בורג. שעון הקיץ הונהג בדרך כלל מדי שנה, לתקופה שבין 3—6 חודשים, בהתאם לגורמים שהובאו בחשבון על ידי שר הפנים. מאז שנת 1975 ועד 1979 חלה הפסקה. ב־1981 הופעל שעון הקיץ למשך 42 יום בעקבות החלטת בג"צ ***, בה נקבע, כי לפי נוסח הפקודה, זו סמכות שבחובה המוטלת על השר. בעקבות החלטה זו, תוקנה הפקודה, כאמור לעיל.

---

* חוות הדעת הוגשה ע"י מבקר המדינה לוועדה לענייני ביקורת המדינה של הכנסת ב־22.12.83, והתפרסמה ב־27.12.83 ; נספחים שצורפו לחוות הדעת אינם נכללים כאן.

** ס"ח התשמ"א, מס' 1006, מיום 19.2.81.

*** בג"צ 217/80 סגל נגד שר הפנים, פד"י ל"ד (4) 429.

תהליך מתן ההערכות וחוות הדעת

משנת 1948 ועד שנת 1973

במהלך התקופה הראשונה משנות 1948—1957, בהן הופעל שעון קיץ, התקיימו דיונים וויכוחים בממשלה ובציבור בנושא. בשנת 1952 התקיים בנושא זה דיון בממשלה בו הוצגו דעות שונות: ד"ר מתן תמך בהנהגת שעון קיץ, פרופ' שטראוס התנגד להנהגתו וד"ר שיבא ביקש להשאיר את השעון בעינו ולהקדים בשעה אחת את מועד תחילת העבודה של הפועלים והפקידים. הממשלה החליטה ברוב של 5:6 להפעיל שעון קיץ ב־1952.

שאלת הפעלת שעון הקיץ חזרה ועלתה מידי פעם בפעם. בשנת 1953 החליטה ועדת השרים לענייני פנים ושירותים להקים ועדה בינמשרדית שתבחן את הנושא; ב־22.7.53 הגישה הוועדה את הדו"ח (נספח א') והמליצה כלהלן: להשאיר את שעון הקיץ בעונה זו עד סוף העונה; להנהיג שעון קיץ בשנים הבאות (להמלצה זו היו שותפים רוב חברי הוועדה); לערוך חקירות מדעיות נוספות כדי לברר את השפעת שעון הקיץ על בריאות הציבור ולבדוק את דעת הקהל בענין זה.

בראשית שנת 1956 החליט שר הפנים בר־יהודה למנות ועדה בינמשרדית שנייה לשם בדיקת הנושא מחדש. ב־1.2.56 הגישה הוועדה את הדו"ח (נספח ב') שכלל את ההמלצות הבאות: להנהיג באותה שנה שעון קיץ; להגבילו לארבעה חודשים: יוני־ספטמבר; לא להנהיג בשנים הבאות שעון קיץ ללא עריכת חקירה מדעית.

עם תום עונת הקיץ של 1956 הורה שר הפנים בר־יהודה לברר את עמדתם של מוסדות כלכליים, חברתיים ורפואיים בשאלה זו. משרד הפנים הפיץ חוזר למאתיים גופים בציינו את הנימוקים העיקריים בעד ונגד (נספח ג'). נתקבלו שבעים תשובות והתוצאות היו שקולות. עם זאת המליץ שר הפנים להנהיג שעון קיץ ב־1957. בין המחייבים את שעון הקיץ היו גופים כמו בית חולים "אסותא", המכון לפריון העבודה, עיריית חיפה, ד"ר שתקאי מבית חולים "בילינסון". בין השוללים את שעון הקיץ היו: בית חולים העירוני "רוטשילד", המועצה המדעית, מפעלי ים־המלח, התאחדות בעלי הקולנוע, ד"ר בר־חי מבית חולים רמב"ם, פרופ' שטראוס, הוועדה הרפואית המרכזית ומשרד הבריאות. ברוב של 5:6 החליטה הממשלה, בתמיכת שר הפנים דאז (מ' בנטוב), להנהיג שעון קיץ בשנת 1957.

ב־13.12.57 מסר השר י' בר־יהודה לראש הממשלה כי הודיע לכל משרדי הממשלה על כוונתו שלא להנהיג בקיץ הקרוב שעון קיץ, אלא אם יובאו נימוקים בעד הנהגתו. ואכן, בשנת 1958 לא הונהג שעון קיץ. מצב זה נמשך עד לשנת 1973.

משנת 1973 עד שנת 1979

בפרוץ מלחמת יום הכיפורים הציע שר הפנים ד"ר י' בורג להזיז את מחוגי השעון שעה אחת קדימה, כדי לאפשר עבודה בשעה נוספת, כחלק מהמאמץ המלחמתי. בשל החורף לא התממשה ההחלטה. ביולי 1974 החליט שר הפנים ש' הלל, בהתאם להחלטת ועדת השרים לענייני כלכלה מ־25.6.74, על הנהגת שעון הקיץ מ־6.7.74, במשך אותו קיץ. הפעלת שעון הקיץ בשנת 1974 גררה אחריה מחאות, מצד אזרחים שומרי מסורת, רבנים והמועצות הדתיות.

בקיץ 1975 הורה שר הפנים ד"ר י' בורג על הפעלת שעון קיץ מ־20.4.75 עד 30.8.75. תקופה זו נקבעה על־פי חישובי זמן של זריחה ושקיעה, כדי לצמצם פגיעה בציבור הדתי.

במאי 1975 פנה שר הפנים לשר האוצר וביקש להמציא לו תוצאות של חישובים כלכליים לגבי חסכונות ויצילות בעקבות הפעלת שעון הקיץ. ביולי אותה שנה הודיע ד"ר צ' דינשטיין, יועץ לממשלה בענייני נפט ואנרגיה והממונה על ענייני הדלק, על הקמת ועדת מומחים שתבחן את הנושא באופן מלא. ב־25.4.1976 העביר ד"ר צ' דינשטיין למנכ"ל משרד הפנים את דו"ח ועדת המומחים, בהתאם לפנייתו של השר. לדו"ח צורפו חישובי תוצאות בדיקה מחודשת לגבי השפעת שעון הקיץ על חיסכון בחשמל שנערכו על ידי המחלקה לסטטיסטיקה של חברת החשמל (נספח ד').

ממסקנות ועדת המומחים עולה: היה חיסכון קטן של כעשירית האחוז מהצריכה השנתית בדלק בשנת 1975, הנובע מהפעלת שעון קיץ. גורמים אחרים הביאו להקטנת צריכת הדלק באותה שנה ב־4%. חוגי התעשיינים ראו בשעון הקיץ הסדר אהוד על רוב הפועלים וגורם בעל ערך סמלי מבלי שתרם להגדלת התוצר התעשייתי.

ב־27.6.76 החליטה הממשלה כי ראש הממשלה ימנה ועדה שתבחן אם להנהיג שעון קיץ, החל משנת 1977. בחודש יולי באותה שנה מינה ראש הממשלה, מר י' רבין, ועדת מנכ"לים בראשות מנכ"ל משרד ראש הממשלה, לבדיקת כל ההיבטים הנוגעים להנהגת שעון הקיץ בישראל. ב־26.10.76 הגישה הוועדה דו"ח לראש הממשלה והמליצה "להנהיג שעון קיץ בשנת 1977 מיום 1.5.77 עד יום 15.8.77 לנסיון לע"ע לשנה אחת בלבד".

במהלך 1976 ביקש גם שר הפנים לקבל חוות דעת על הערכות וגישות בדבר הנהגת שעון קיץ. מנכ"ל התאחדות התעשיינים סיכם סקר בזק של ההתאחדות שבוצע בעקבות הפעלת שעון הקיץ; ההתאחדות ראתה בחיוב הפעלת שעון קיץ בגלל ההשפעה הפסיכולוגית־חברתית, הרגשת היעילות, נכונות העובדים לעבוד שעות נוספות ויציאתן של נשים לעבודה. החסכונות בצריכת חשמל בתעשייה היו שוליים בלבד. המנכ"ל המליץ לערוך סקר מקיף, אשר יתייחס להשלכות הסוציולוגיות והפסיכולוגיות שבהפעלת שעון קיץ.

עוד ביקש משרד הפנים, במהלך אותה שנה, לקבל מידע וחוות דעת בדבר העמדות והגישות של ארגוני הנשים אשר השיבו ביולי אותה שנה: בויצ"ו היו הדעות חלוקות; נשי תנועת האשה הדתית הלאומית התנגדו להפעלת שעון הקיץ; ארגון אמהות עובדות בירושלים היה בעד שעון קיץ. באותה שנה הודיעה התאחדות בתי הקולנוע כי היא מתנגדת להפעלת שעון הקיץ.

באפריל 1979 פנה רבה הראשי של תל־אביב הרב י' פרנקל, לראש הממשלה ולשריה בקריאה נרגשת, למנוע הפעלת שעון קיץ המביאה לחילול שבת ובכך לפגיעה בציפור הנפש של האומה.

משנת 1979 עד שנת 1983

בשנים 1979—1980 נמשכו הדיונים והוויכוחים בציבור והנושא עלה בשני מישורים חדשים — המישור הפרלמנטרי והמישור המשפטי. ביוזמת ח"כ ש' אלוני הובא הנושא לוועדת הכלכלה של הכנסת שהחליטה, במארס 1979, להמליץ על הנהגת שעון קיץ. ועדת הכלכלה חזרה על המלצתה זו במאי 1980. באותה תקופה החליטה מועצת הרבנות הראשית על התנגדותה להנהגת שעון קיץ.

כאשר לא הונהג שעון קיץ באותה שנה, עתר אינג' זאב סגל לבג"צ *, אשר הורה לשר הפנים, ב־13.7.80, להפעיל תוך זמן סביר (לפי סעיף 2(1) לפקודה), את שעון הקיץ. בעקבות החלטה זו הורה שר הפנים על הנהגת שעון קיץ מ־2.8.80 ועד 13.9.80. באותה שנה פנה המשרד להתאחדות התעשיינים, לחברת החשמל ולמינהל הדלק, בבקשה לעקוב אחר התוצאות המתקבלות מהנהגת שעון קיץ ולהודיעו על כך. שר הפנים פנה גם לרמטכ"ל וביקש ללמוד על השפעת שעון הקיץ על חיילי צה"ל בתקופת הפעלתו. באוקטובר 1980 העביר שר הביטחון לשר הפנים את תוצאות הבדיקה בצה"ל, שנערכה על ידי פסיכולוגים בבסיס הדרכה, בשתי אוגדות, בביה"ס למכי"ם, ובמפקדת קציו חיל רגלים ראשי. התגובות העיקריות של מפקדים וחיילים היו כדלקמן:

תגובה חיובית — לפיה תרמה הנהגת שעון קיץ ליעילות האימונים ולניצול מכסימלי של שעות האור על ידי תוספת שעת אימונים נוספת;

תגובה נייטרלית — שעות הפעילות בצה"ל מחולקות בהתאם לשעות היממה ולא בהתאם לשעות האור; שעות השינה מעוגנות בפקודות ובדרך כלל נשמר אותו מספר שעות שינה; לא נוצרה בעיית הסתגלות ממשית להפסד של שעת שינה;

תגובה מסתייגת — זו התבססה, בין היתר, על נימוק של היווצרות לחץ מוגבר באימוני לילה משום שהיום היה "ארוך מידי" והלילה "קצר מדי".

התקצרות הלילה גם פגעה בשעות השינה.

בשנים 1981—1982 נמשכו הדיונים במישור הממשלתי, הפרלמנטרי והמשפטי. ב־19.2.81 התפרסם התיקון האמור לפקודה, על פיו תהיה סמכותו של שר הפנים סמכות שבשיקול דעת.

באוגוסט 1981 דנה ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת בנושא והמליצה על הנהגת שעון הקיץ לתקופה של שנתיים; שבמהלכן ייעשו כל הבדיקות והסקרים בנדון. באשר לאפשרות של חילול שבת קבעה הוועדה שפתרון הבעייה הוא באכיפת החוקים הקיימים.

* בג"צ 217/80 הנ"ל.

לקראת קיץ 1982 ביקשו חמישה אזרחים משר הפנים כי יעשה שימוש בסמכות הנתונה לו בהתאם לתיקון האמור לפקודה ויקבע שעון קיץ בחודשי יוני—אוקטובר 1982. עקב סירובו של שר הפנים, הוגשה במאי 1982, עתירה לבג"צ *. ב־2.8.82 החליט בג"צ, ברוב דעות, על דחייתה של העתירה.

בקיץ 1983 הוגשה, על ידי שלושה עותרים, עתירה לבג"צ **. ב־10.8.83 דן בג"צ בעתירה האמורה. בתשובתו לצו על תנאי שיצא מלפני בית המשפט הצהיר ב"כ שר הפנים כי השר החליט למנות ועדת מומחים שתאסוף את הנתונים הנוגעים לשאלת הנהגתו של שעון הקיץ ותבחן את הנושא מן הבחינה המדעית. עוד הודיע, כי הוועדה תקום לא יאוחר מסוף חודש אוגוסט 1983 והשר יקצוב לוועדה זמן של שלושה חודשים (אלא אם תבוא בקשה על הארכת הזמן מטעם הוועדה); אחרי שהוועדה תגיש לשר את מסקנותיה והמלצותיה יישקלו הדברים על ידי השר תוך חודש ימים, כדי שהחלטתו תיוודע ברבים; מכל מקום ייעשה הכל כדי שהחלטתו של שר הפנים ת'וודע זמן מספיק לפני תחילת קיץ התשמ"ד (1984).

בהתחשב בעובדה שהדיון בבג"צ התקיים באמצע אוגוסט והחלטה בדבר הפעלת שעון קיץ תחייב קביעת פסק זמן של כשבועיים עד להנהגתו, לא ראה בג"צ טעם ותכלית בדיון בשאלה אם נוצרו נסיבות המצדיקות החלתו של שעון קיץ בשנה זו; לכן הוחלט לדחות את העתירה ולבטל את הצו שיצא בעקבותיה. בעקבות הודעתו, מינה שר הפנים ב־31.8.83, ועדה בראשותו של מר משה ברעם. על הוועדה הוטל להגיש את מסקנותיה עד 1.12.83 (ראה העתק מינוי נספח ה'), מועד זה הוארך לבקשת הוועדה עד ל־31.12.83 ***.

עוד קבע בג"צ ששר הפנים התמהמה שלא לצורך בטיפולו בנושא, וחייבו לשלם 25,000 שקלים לכיסוי הוצאות העותרים (ראה פסק־דין נספח ו').

*

הפעלת שעון קיץ או אי־הפעלתו העסיקו את הממשלה, שרי הפנים וגורמים כלכליים, חברתיים, חינוכיים ואחרים מאז קום המדינה. מן הסקירה עולה שגם כשנים בהן הונהג שעון קיץ ברציפות נבדקו משמעויות הפעלתו עקב השגות של גורמים שונים. מחוות הדעת של מומחים ושל מעונינים שונים במשך השנים לא ניתן היה להסיק מסקנה חד־משמעית לגבי היתרונות הברורים בהפעלתו או להיפך. ריבוי העמדות ומיגוון הדעות גרמו, בין השאר, להקמת הוועדות הרבות לבדיקת הנושא. צריך לקוות, שהוועדה שהקים שר הפנים בקיץ 1983, תוכל להגיע לעמדה ברורה בנקודה זו.

---

* בג"צ 297/82 עזרא ברגר ואח' נגד שר הפנים.

** בג"צ 476/8 ח"כ מיכה חריש ואח' נגד שר הפנים.

*** הוועדה הגישה את מסקנותיה לשר הפנים ב־27.12.83 והמליצה "להנהיג את שעון הקיץ לתקופת נסיון של שנתיים, בשנים 1984—1985, ובכל שנה לתקופה של כחמישה חודשים".